

XXVII

НОВИЙ ВІК

Час не стояв. Промайнула воля, поламала ланцюги віковічні, на котрих ще за дідів-прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались людські руки; несміливо, наче чого боялися, приймались за землю, котра колись була «богова та людська», потім стала «панська», а тепер, хоч силоміць наділена, знову стала «людська»... Задурманений неволею люд почав продирати очі... і нічогосінько кругом себе не бачив, окрім — панів та мужиків!.. Усе, що не ходило в сірій свиті, — щиталось панами. Усе, що приросло до землі, копалось у ній, обливало її своїм потом, — усе те звалося «наш брат Савка...» Неволя порізнала дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати — хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яругу, котрий копався не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли прибуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна — були між ними ляхи й недбляшки, були москалі й московські недоломки, були й осиротілі діти Юди, котрі, замість свого зруйнованого царства, на чужій землі завели нове царство; тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей в «люди», поначіпляли на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обути й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зозла на другий бік яру, де потомки козаці копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю», без пам'яті про самих себе, з страшною злістю у гарячій серці, з палкими на устах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, якби не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу — і полилася б річка чорної крові, потопила б правого й винуватого... Заслані полудою очі під ту страшну різанину не розгляділи б, де свій, де чужий, — кров би лилася, трупи б тліли та ситили й без того ситу землю... Оже, дяка богів, цього не сталося... Зате — скільки воно задало страху тим, котрих колись трепетало все, що їм підверталось на очі!

Самому царкові гетьманському, Василеві Семеновичу, обійшлося усе це не даром. Останнього січовика, як косою, скосила думка про неволю. Василеві Семеновичу Польському «божевільна воля», правіжка грошей піщанами не дали віку дожити... Злість, переляк разом струснули немолоді кості вельможного пана, положили його на ліжко, з ліжка — на стіл, а з столу — у домовину... Оплакав рід тіло свого владика над могилою й дома; оплакав доморослий писака Озерський свого давнішнього ворога, а тепер приятеля, у «московських» газетах. Не стало ватажка, — зажурились підручники... Що тепер робити? з чого його почати, щоб насиджених місць не втеряти? Хто порадить? хто заступиться?..

Перше всього загомоніли: кого тепер у предводителі? Чужого страшно, а з своїх — нікого такого немає, та ніхто й не хоче. Колись, було, трохи до бійки не доходить за те місце, а тепер кожен шукав собі теплого місця, з великими грішми, а про таке не хотів і

слухати. «Що по титулі, коли чортма в шкатулі!» — не раз, не два можна було тоді чути. А шкатула справді все далі спорожнялася та й спорожнялася, — доложити тепер її не було ні сили, ні способу. Оже, предводителя, та ще й свого, таки треба!

Умовили якось «предводительського синка» — того самого одинчика Василя Семеновича, що не дощупався — чи тверде, чи м'яке тіло у Чіпчиного батька. «Синок» той був чоловік ні бувалий, ні видалий, ні удалий. Хоч він десь собі й учився, кажуть би то — скінчив і курса, а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська, при котрій він зріс і викохався, котрої й тепер не кидав: вона його й погнала на місце, котрого всяк тепер сахався.

Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити. Уся молодіж наче «подуріла»: цуралася не тільки «прав дворянських» — цуралася роду... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами — «кріпосником, деспотом»; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потяглися й сестри: перестали й ухом вести батька-матері; сиділи день у день, ніч у ніч, як під суботу рабин, за книжками — забули про хазяйства, забули й про гулянки... А у Кривинського, кажуть, менша дочка уночі втекла від батька з якимсь студентом-поповичем — повіялась у Київ учитись... Дворянська пиха терпіла від такої зневаги.

А тут — як на те — «божевільна воля» незабаром понаводила за собою й своїх діток свавільних: земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають — якого хто роду... Зовсім світ перевернувся! Про старе нічого вже було й думати: треба якось до нового пристроюватись, щоб хоч тут не попустити свого. Що ж його робити? як його приладитись? Руки до діла не призвичаєні змалечку, — не неволити ж їх на старість?! А розум — хто до волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства; треба було уміти себе показати, уміти пожити, поїсти, попоти, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, панові не треба було... А тепер: розуму! праці! — тільки й чутно, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало усе вперед, вперед, — то кидало його наспід, заливало; то вергало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі — аж поки не виносило на берег... Хоч боліли іноді у нашого плавця пом'яті боки, а все-таки він, хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети, за котрі баришники-жиди не давали й половини ціни... За собою життя веселе, розкішне, без праці, без клопоту; перед собою — убоге доживання віку, може, тяжка праця на старість, гірка турбота, замість спокою, без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать, без ступня землі, котру за старі довгі банкові таракнули з молотка... Як же його не проклинати такого? як з ним миритися?!

«Сонмище», оставшись без ватажка, як перелякана отара овечок, спершу було кинулось врозтіч... Навперейми йому вискочило земство. Отара повернула назад, згадала старе становище, де було паші доволі, де водопої погожі, та й стала на згірочку... Посеред отари й «предводительський синок» крутився, та, видно, йому не водити переду! Хто ж поведе? Кому не страшно? Хто звик до всякої лихої години? Шавкун привик ще змалечку до всього. Шавкун відомий здавна. Шкода тільки — Шавкун боїться перед вести: Шавкун здавна ходив позаду... То, може, він хоч піде назирцем за ватагою? Гайда! Шавкун пішов назирцем...

Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. Зате він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем. Шавкун — попович. Після убогого батька, що попував на небагатім приході у Хитунах, зостався він з своєю старшенькою сестрою невеличкими сиротами. Опікун, якийсь далекий родич, теж піп, забрав сиротят до себе. Дівчинка ж бігала собі по селу малою, потім, як піднялась трохи, доглядала, а разом і гралася з малими дітками опекуновими, а стала дівкою — видали заміж за якогось п'яничку-диякона. Хлопчика опікун віддав у бурсу розуму добувати. Скільки прийняла лиха дитина у тій бурсі; скільки раз його нівечили, били, — воно й щот розтеряло. Забили до того, що, з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилася якась тупиця, убоїще, котре нічого не вчиться, а тільки й думає, як би кому капость зробити. Шкода за шкодою, розпутство за розпутством — стали думкою й гадкою бурсака. Коли не вкраде ножичка, чорнильниці, то піддрочує товариство на пустощі, на сваволю; а підріс — давай молитися скляному богові... Мучились з ним «святі отці», мучились та й вигнали з філософії... голого, босого й простоволосого! Де його на світі дітися? Куди голову прихилити? Хтось, мабуть, на жарти, раяв йти в університет. Молодий Шавкун задумався... Одначе не пішов в університет, а потяг пішки додому, до себе в Хитуни, де на батьківськім місці оселився зять. Шавкун побратався з зятем — і закурили удвох селом, обходячи парафіян, а додому іноді рачки прилазючи. Сестра довго терпіла. Далі почала лаяти чоловіка й брата, стала докоряти йому, що він убрався на все готове та й останні злидні пропиває, останній шматок хліба одриває своїми здоровими руками від рота малих її діток. Шавкун на лайку мовчав, як у рот йому води налито. Гірка правда, мабуть, дуже колола йому очі. На другий ранок він став співати перед сестрою лазаря, який він нещасний; хвалився їй своєю надією на університет, — коли б тільки рублів з півсотні грошей. Сестра назвала його думку «дурницею», раяла йти куди-небудь у канцелярію «хліба заробляти». Шавкун не послухав сестри. Зібрав, які позоставались, манатки, зв'язав у клуночок, хотів піти «на одчай» шукати долі. Сестра зжалилась, вийняла з скрині тридцять карбованців — останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбайливого чоловіка, оддала братові. Шавкун попрощався, пішов. Через місяців три написав сестрі уже з Києва, що він таки свого доскочив — зробився студентом. Як і з чого він жив, про те тільки він та бог відає; одначе вижив два роки. Та старий гріх знову прокинувся, завів його на третім курсі у темну, а з темної — на вулицю... Опинився Шавкун серед великого города без шага грошей, без знайомих людей, без веселих товаришів, котрі тепер його цуралися, з одною бідою — «вовчим білетом» в кишені. Сказано: хоч у Дніпро з мосту! Шавкун у Дніпро не кинувся, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім, було, ніколи не заглядає в них, — не

любив, якщо й розказують про них) та ноги на плечі — побрів у Гетьманське. До сестри йти було соромно. Шавкун пішов до свого товариша молодих літ, знакомого нам Чижика, котрий служив тоді ув опеці. Чижик порадив піти до когось старшого попрохатись. Шавкун пішов, упросився з опеку, де йому обіцяли, як приліжатиме, давати по десять гривень у місяць. Шавкун і тому радий. Став він виводити стрічку по стрічці, списуючи копії; став одби-ати спершу по десять гривень, далі по двадцять, а через рік дійшов до трьох рублів. Зробився паничем — хоч куди! Тихий, слухняний, до старших привітний, став Шавкун кидатись у очі старшим: забачить здалека — шапку здіймає, а Василя Семеновича вглядить — у пояс кланяється. Панюга помітив «покірне телятко», звелів перейти йому з опеки до себе в канцелярію. Не було, здається, для Шавкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав гетьманський царьок у кабінет до себе та став йому казати, що як він себе шануватиме, то зробить його чоловіком! Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху — то блід, то червонів; а вийшовши од великого пана, перехрестився — і сів у канцелярії за стіл. З того часу день у день, ніч у ніч Шавкуна можна було тільки й бачити, що в канцелярії, де він сидів, перегнувши спину, над бумагами, ні на кого не глядя, ні до кого не обзиваючись, немов для його не зосталось нікого й нічого на світі, окрім тих бумаг. Шавкуна хвалив письмоводитель; перед святками предводитель жалував йому по десять рублів, з котрих Шавкун часточку посилав сестрі, а останні ховав у шкурятянім гаманці на самім дні своєї невеликої скрині. Незабаром старий письмоводитель умер, а Шавкуна посадили на його місце. Став він не остання спиця в колесі. Де взялася в людей шана й повага до його! Тепер уже перед ним так шапки здіймали, як він колись. Оже Шавкун не вповавав ні на шану, ні на вповагу, а держався пословиці: за свій грош — кожен хорош! Через те, здається, не було у його більше ніякої думки, як тільки про гроші. Багатство, гроші — от що йому й снилося! Жив він собі тихо, скупко; оженився на такій же скупій, як і сам, панночці, — та й складали добро, не знаючи самі, кому, бо й дітей не було. Ні великої радості, ні малого горя не знало життя їх.

Так оцей-то щирий віл, котрому нічого просидіти, не розгинаючись, над бумагами з раннього ранку до пізньої ночі, оцей прониза й підлиза, котрого навчило життя, де треба поклонитися, кому треба догодити, — держав тепер цілий повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїй хіті, замість недалекого й ледачого «предводительського синка». Той і лапки поклав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

А тут — новина за новою, робота за роботою. Не встигли з «викупними грамотами» управитись, — насилу накинули кріпакам землі, котрих вони тепер, як огню, боялися, щоб, бува, з землею не вернулася неволя, — як підскочило земство, з виборами, з радами.

— Оце... до чого дожились!.. — бідкаються панки, де тільки не стрінуться. — Там — воля... крестян одняли, землі побрали... А це — либонь, уже хотять з мужиків поробити панів... якесь земство видумали!!

— Еге ж... до того йдеться, — піддакують другі. — Де ж пак? У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики... Учора мій Омелько в мене кізяки різав, а завтра, може, сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я — гласний і він — гласний...

— Ні! Не діжде, не діжде, хамове кодрло! — сердилась старенька пані, ударяючи

кулаком об кулак, і зачинала на всі боки костити «кодло» й тих, що довели дворянство «до такого безчестя».

Шавкун ні лаявся, ні сердився. Він аж мов повеселішав, як забалакали про земство. Він добре знав, що воно його рук не втече, а може, й погріє...

Настав новий вік і для нашого Чіпки. То таки що тихе, щасливе життя у себе дома, з любою жінкою, з старою матір'ю, а то таки й на громаді, серед людей Чіпка не останній... Люди стали його знати, поважати и шанувати, бо іноді Чіпка ставав декому й у помочі. Хоч він не любив тепер розкидатись, а при нужді чоловікові допоможе. Чи хрестини де: кого ж його в куми? — Чіпка чоловік добрий, послухає. Оже Чіпка сам ніколи

не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має. Коли бог не дає своїх діток, хрещениками втішається. Лободі дочку давати, а в скрині всього-на-всього десять карбованців — не стане й на горілку. Що його робити? Де б його рук зачепити? «Ти б, чоловіче, — рає Лободиха, — пішов до Варениченка: може б, він позичив до нового хліба?» — «А справді», — одказує Лобода та прямо до Чіпки. Чіпка порадиться з Галею — і вродиться у Лободи весілля, — цілий тиждень поїжджани п'ють та гуляють.

— Нема чоловіка добрішого, як у нас Чіпка! — хваляться піщани й здіймають шапки, ще здалека побачивши Чіпку.

Та хіба одні піщани?

Вештаючись раз поз раз по ярмарках, промислюючи полотнами, став Чіпка відомий на цілий повіт. У тестя якось раз зустрівся з становим Дмитренком — тим самим, що прозвали «кобиляча голова» за те, що любив дуже мезджувати кіньми. Чіпка й становому подобався. Удруге стрілись вони на ярмарку — і стали сватами. Становому подобався молодий Чіпчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко й пристав: проміняй та й проміняй! Довго Чіпка не згоджувався, та нічого не вдієш: проміняв. Становий собі взяв доброго молодого жеребчика, що аж кров крізь шкуру світилась, а оддав Чіпці старогостарого драбастого гусарського коня, котрого продали з полку, як розбився на ноги. Дмитренко ж такий радий, дякує Чіпці, обіщає до його в гості заїхати. А Чіпка дивився на драбастого, мов уперше на віку коня бачив, сплюнув та й замовк.

Приїздить з ярмарку додому. Випряг коней, увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю, поцілувався з Галею.

— Галю! — каже, — сподівайся гостей...

— Яких?

— Становий буде.

— Чого він тут забув? — питає Галя, дивуючись.

— Скучу, каже, за драбастим конем, то й до вас заверну, — жартує Чіпка.

— За яким конем? Що це ти бозна-що верзеш?! Чіпка тоді розказав, якого зробив мінька.

— Отак він і з татусем, — каже Галя. — Як пристав... Татусь, правда, довгенько-таки не подавався. А тут — підскочила якась лиха година — треба у стан... Так він, перше ніж у стан поїхав, взяв та й одвів до Дмитренка пару коней.

Дмитренко чоловік правдивий — не одурив Чіпки. Через місяць після того котить він Пісками та прямисінько під Чіпчин двір. «Тпру!» — спинили коней перед порогом. Галя й

Мотря разом кинулись до вікон подивитись — хто там.

— Никифор Іванович дома? — питає їх становий з повозки.

Галя хотіла була одказати, що нема, та — почервоніла, незчулася сама, як промовила: «Дома».

Тут і Чіпка нахопився: вийшов назустріч, здоровкається.

— Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий.

— Коли ваша ласка, просимо до хати! — запрохує Чіпка.

Повходили у хату. Дмитренко скинув з плечей верхнього балахона, струснув пил, потягся, зіхнув на всю хату, як добрий віл регнув, — аж Галя виглянула з кімнати, та й опустився за стіл на лаву. Чіпка приставив з другого боку стола ослінчика — сів навпроти гостя

— А знаєте, чого це я до вас приїхав? — питає, знову позіхнувши, Дмитренко.

— А бог вас знає... Звісно: ваше діло — станове — знай їздити...

— Еге ж, еге... А ось я вам новину привіз. Галя одхилила трохи кімнатні двері, дивилась у щілину, а з-за плечей у невістки показала і Мотрина голова. Обидві слухали: яку там становий новину привіз»

Дмитренко скинув очима на Галю.

— Це, мабуть, ваша жінка?

— Моя, — одказав Чіпка.

— Гарну дочку викохав Гудзь! Недаром він її на запорах держав... Хорошу... Коли б був знав, проламав би запори та вкрав.

Галя почула це, засоромилась, прихилила двері.

— Галю! — гукнув Чіпка: — чого ти тікаєш? Боїшся, щоб Петро Йванович, бува, не вкрали?.. Не бійся, я не дам.

— Я й сама не дамся, — одказує Галя, висунувшись з кімнати.

Тут саме надвору забрехала собака.

— О, та ви, мабуть, справді боїтесь, що собачню позаводили, — жартує становий.

— Та в нас всього одним одна Мушка, — одказала Галя, зашарівшись.

На сім слові у хату вступила бідненько зодягнена дівчина, — та, бачачи, що не туди попала, стала мовці у порога.

— Здорова! — привітав її Чіпка. — Чого ти?

— До тітки Мотрі, — одказала, засоромившись, дівчина. Мотря почула, вийшла з кімнати, поклонила низенько Дмитренкові, сіпнула нишком за спідницю дівчину та обидві вийшли у сіни. Незабаром Мотря назад увійшла, а дівчина пішла з двору. То була голова наймичка: її послали нишком довідатись — чого становий приїхав. Галя тим часом у кухні ставила самовар. Сонце заходило. Останній погляд на прощання з землею воно посилало у світлицю, де сиділи, мов давні приятелі, становий — на покуті, багатир-козак — навпроти, на ослоні. Розмова не клеїлась: перескакувала з одного на друге, як скаче легенька борона по груднястій ріллі. Галя подала чай. Заходились пити. Розмова зовсім обірвалась. Чіпці, як хазяїну, стало ніяково.

— Так яку ж ви нам новину привезли? — зачинає він, сьорбаючи гарячий чай.

— Добру — для добрих людей... А ваші піщани такі неспокійні, мені з ними один

клопіт, та й годі! Ще Ларченко, як передавав стан, перестерігав мене: «Стережіться, каже, піщан, бо то народ вельми завзятий!» Аж

воно так і є!

— Та воно, добродію, мабуть би, ніякого й клопоту не було, коли б не так трохи...

— Що пак я казав? — спитав Дмитренко, загубивши останню свою думку й річ. — А, бач... Так земство привіз!

— Що то воно за земство? — питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

— Земство?.. Нова милость царська! Бачите: живете ви у Пісках — козаки, панські й жиди... Адже й жиди є у вас? (Чіпка одказав, що є.) Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині.. живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити; усім треба, хань боже! якої пошесті, — від напасті оборонятись... Одному — трудно, а гуртом — можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: «так» та «бачите», — видно, він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував). Так от, бачите: збираються гуртом — пани й мужики — та й роблять, що треба...

— Як це? І пани роблять?! — питає здивований Чіпка.

— Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже й заправляє усім...

— А станових тоді хіба не буде?

— Як можна — без станових? Станові — поліція, а поліція й за земством дивиться: щоб дороги рівняли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б недоїмку взискував, якби не поліція? Станові — поки й світа сонця, будуть...

— Щось я гаразд не второпаю, — каже, роздумуючи, Чіпка: — і земство за дорогами, й поліція за дорогами...

— Ось почуєте, як збереться громада та прочитаю указ...

На останньому слові у хату увійшли: козакий голова з писарем та панський старшина з старостою. Кріпаки, поздоровкавшись, стали коло порога, похнюпились; а голова з писарем, мов москалі, повитягались у струнку.

— А! От добре, — замість привіту, каже Дмитренко. — А я тільки що хотів посилати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада! Чуєте? Вам кажу й вам! Та глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите, — обернувся до кріпаків з докорою.

— Тепер, ваше благородіє, — каже писар, — гаряча пора... люди в полі...

— Що мені до того — чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади!

Старшина мовчала, тільки перетирала ногу об ногу.

— Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар.

— Скажіть: становий земство привіз, читатиме... Чуєте: земство? Не забудете?

— Ні, не забудемо...

— Та й утомився ж я, Никифор Іванович... Ви не повірите, двоє суток з повозки не злажу...

— Ну, з богом! — повернувся до людей.

Ті сунули з хати — один поперед одного, аж штовхаються у дверях.

— Отака ловись! — каже голова. — Був Чіпка, а став — Никифор Іванович... Що то

значить — гроші!!

— Та гроші, як гроші, — на те йому старшина й староста. — А ви нам скажіть: чого це наш конокрад приїхав?

— Та казав же: земство привіз, — одмовля замість голови писар.

— Та чули, що земство... А ви нам розтолкуйте: що воно таке? Чи не податки знову які?..

— А справді: що це воно, Василь Васильович? — питає голова писаря.

— Та, кажуть би то, нова якась управа... У нас оце окружних взяли, а в них, либонь, швидко посередників не буде... Треба ж комусь людьми правити?

— Ще нами трохи правили! — трохи кісток не виправили... А це ще якусь нову управу видумали, — міркував, мов сам до себе, староста.

— Не можна ж так народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як хочете... самі правтеся, самі й розправляйтесь, — каже писар. — Адже такий би розгартіяш пішов, що й... — писар почухав потилицю.

— Так, так, — піддакує голова. — Народ — що? От ваш і... давно таку бучу збили, що хоч з села збігай? Не прав таким запеклим людом — він тобі село переверне!

— Ага-га-а... Тепер же я знаю, що це воно буде, умішався староста.

— Кажи! — старшина йому.

— Бач, — патякає староста: — недурно вони так усилковувались, щоб люди землі брали... аж воно на й вийшло! Їм ще хотілося поводити нас на уривочку... Хоч вам цар волю й дав, так земля ще наша... платіть за неї викупні... а ми розкинемо розумом та ще щось придумаємо... От і придумали — земське... То викупні платили, а це ще — земське! Так скажемо й громаді: на земське ще заробляйте!...

Тут вони дійшли до кріпацької волості. Старшина й староста одрізнилися, пішли у волость, а голова з писарем повернули у другу вулицю — до голови.

Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козака й кріпацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав — кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» у гласні «перти», радив панів, котрі «усе знають й усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв вибирати панів, попрощався з Чіпкою, моргнув йому — може, й він у гласні, сів на обивательські коні, покотив з Пісок. Не вспів він од'їхати, як громада загула:

— То це так? усе панів та й панів!.. Ще вони нам не ввірилися? — гукали кріпаки.

— Толкуй, дурні! — гримає на них козачий писар. — А хто ж в управі робитиме... ви, чи що? Хіба хто знає, яка там робота?

— То наймемо такого розумного, як ти, то й робитиме, — кольнули його кріпаки.

— Та воно так... Тільки хто його знає, що там за робота...

Довго ще йшла розмова між громадою й писарем. Довго слухав Чіпка мовчки. Громада розписувала темними кольорами панів; писар — хоч не оступався, а все-таки стояв на тім, що без панів нікому буде діла робити, що діло невідоме, що у гласні треба вибирати притьмом панів...

— А моя рада, — не видержав Чіпка, — така: який не є хазяїн, а все краще від

наймита... А що те земство невідоме, то воно кожному невідоме... Не було його, — не знали й пани. Оже на те бог чоловікові й розум дав, щоб всього дійти.

— Правда, правда! — гомоніла громада.

— Пани вами, люди добрі, й так довго правили... поправтесь ще самі! Все-таки своя рука — владика. Вони не поклопочуться за те, щоб усім було добре... Всяк за себе... А у нас же вони ще й родичі усі... Один одного стережуть. Ось цей... (Чіпка ткнув пальцем у той бік, куди поїхав становий...) у мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...

— Еге ж, еге... Вони — як ті свині: одно за одного, — гула громада. — Коли ж так — шабаш, братця! Годі їх!.. Дивись — бісове зілля: його з огорода, а воно таки в огород! Хоч у гласні їм, коли людей нема... А дзуськи!

Розійшлася громада. Вернувся Чіпка додому радий, Що довелося направити громаду на добру стежку. У його серці зацьовувалось щось нове: йому хотілося, щоб громада його послухала; у голові промайнула думка, що він порядкує на громаді, веде її уперед, усіма верховодить... Давнє забулося, мов його й не було ніколи: він тепер отаманує на громаді...

— Коли б то, Галю, послухали моєї ради, — каже він уночі жінці, — увірвалася б їм нитка! І він ще довго розказував Галі, як він буде людям служити... Галі й самій становилось якось гарно на душі, що її чоловік заробив таку людську повагу.

А в Чіпчинім серці уже ворушилося бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх у думці, у слові... Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустріне, з ким не забалакає, — та все про земство, про вибори. Немає й речі другої. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватись знову панам у руки.

Рада його взяла своє. Через тиждень прилетів у Гетьманське посередник Кривинський та прямо у предводительську канцелярію, де мала бути управа.

— Пропали ми... мужики наших б'ють! — скрикнув він, забув і поздоровкатись.

— Як саме? — схопившись, мов опечений, скрикнув завжди тихий Шавкун — і оторопів.

— У Пісках — не то з наших — ні одного дворянина.

— Значить, і Дмитренка не послухали!.. — ледве вимовив Шавкун та, мов хто на його відроду холодної води вилив, опустився на своє місце, підпер рукою голову — затих.